

М. О. ДЯЧКІН*Михайло Олександрович Дячкін, аспірант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ***МАСОВІ ЗАВОРУШЕННЯ ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЇХ ВЧИНЕННЯ**

Сучасний етап соціально-політичного розвитку України характеризується активною громадською позицією значної частини її населення, що виражається зокрема й у безпосередній участі громадян у вирішенні соціальних, політичних та економічних питань країни, що належать до функцій держави, у тому числі й шляхом проведення масових акцій. Втручання громадськості в діяльність держави, її намагання впливати на розвиток країни є невід'ємною частиною демократії. Право громадян України брати участь в управлінні державними справами, а також збиратися мирно, проводити збори, мітинги, походи і демонстрації закріплено в Конституції України (ст. ст. 38, 39)¹.

Одним із ключових у вказаних нормах Конституції є термін «мирно». Але події останніх років показали, що протести можуть бути не тільки мирними, а й ознаками масових заворушень. Такі прояви мали місце не лише у м. Києві і деяких обласних центрах України, а й у невеликих районних містах та селищах, наприклад, у смт Врадіївка. Приводи і причини таких проявів різноманітні: неправомірні дії або бездіяльність влади чи окремих її представників, зневіра громадян у можливість захисту своїх прав у законний спосіб, а також організація таких акцій з метою досягнення певними силами своїх політичних або агресивних цілей. До речі, через перші влада нерідко уникає визнавати протести, що мають ознаки масових заворушень такими і називає їх мирними, а реагування щодо них намагається обмежувати різного роду впливом, у тому числі й кримінально-правовим, щодо окремих їх учасників та організаторів або вдається до компромісів, у тому числі й шляхом видання актів про амністію. Згідно єдиного звіту про кримінальні правопорушення в Україні, за 2013 рік було обліковано кримінальних правопорушень (злочинів): за ознаками ст. 293 КК – 3; ст. 294 КК – 2; ст. 296 КК – 6315, з яких: спрямовано до суду з обвинувальним актом: за ст. 293 КК – 2; за ст. 294 – 0; за ст. 296 КК – 2888; закрито провадженням: за ст. 293 – 10; за ст. 294 – 2, за ст. 296 – 25569 (!?); залишилось без прийняття остаточного рішення: за ст. 293 КК – 4; за ст. 294 КК – 5; за ст. 296 КК – 3215. За 2014 рік обліковано кримінальних правопорушень (злочинів): за ознаками ст. 293 КК – 38; ст. 294 КК – 148; ст. 296 КК – 4962, з яких: спрямовано до суду з обвинувальним актом: за ст. 293 КК – 2; за ст. 294 – 10; за ст. 296 КК – 1897; закрито провадженням: за ст. 293 – 31; за ст. 294 – 71, за ст. 296 – 6811; залишилось без прийняття остаточного рішення: за ст. 293 КК – 31; за ст. 294 КК – 95; за ст. 296 КК – 2915. За одинадцять місяців 2015 року обліковано кримінальних правопорушень (злочинів): за ознаками ст. 293 КК – 19; ст. 294 КК – 25; ст. 296 КК – 3900, з яких: спрямовано до суду з обвинувальним актом: за ст. 293 КК – 1; за ст. 294 – 12; за ст. 296 КК – 1358; закрито провадженням: за ст. 293 – 27; за ст. 294 – 2, за ст. 296 – 3388; залишилось без прийняття остаточного рішення: за ст. 293 КК – 18; за ст. 294 КК – 12; за ст. 296 КК – 2427².

З наведених статистичних даних видно, що кількість проваджень, порушених за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 294 КК, та спрямованих із них з обвинувальним актом до суду суттєво різняться, а кількість проваджень закритих або остаточне рішення в яких на кінець звітного періоду прийняте не було і які у своїй більшості в наступному звітному періоді закриваються провадженням або залишаються в обліках без змін – складають основний масив усіх зареєстрованих злочинів. Вказане свідчить про низький рівень ефективності роботи правоохоронних органів у частині розслідування вказаної категорії правопорушень, а також дає підстави для припущень про те, що вона не позбавлена впливу, що має не правовий характер, у тому числі й політичний, коли відсутня політична воля і закон тлумачиться та застосовується або приймається виходячи з політичної доцільності.

Інколи масовий тиск людей на владу допомагає досягти мети акції, у тому числі й шляхом зміни або порушення чинного законодавства. Тому певні особи, у тому числі й службові, а також політичні сили та спецслужби іноземних держав все частіше вдаються до підбурювання населення до протестів, акцій непокори владі, що характеризуються насильницькими діями, погромами, пошкодженням та знищенням майна тощо. Небезпечного поширення набуло й залучення так званих «тітушок» для придушення мирних акцій шляхом залякування, побиття їх учасників, пошкодження та знищення їх майна тощо або з метою провокації переростання мирних протестів у масові заворушення, кримінальна відповідальність за які встановлена ст. 294 КК України. Люди ж, які побачили можливість у такий спосіб впливати на владу, й самі не завжди утримуються від застосування грубої сили, що призводить до масових заворушень і тяжких наслідків. Організація масових заворушень може виступати й складовим елементом так званої гібридної війни, яка сьогодні без оголошення ведеться проти України, а тому, окрім громадського порядку, може посягати на громадську та національну безпеку.

Питанням кримінальної відповідальності за злочини проти громадської безпеки, громадського порядку присвячували свої дослідження чимало вітчизняних та зарубіжних вчених: П. П. Андрушко, О. М. Бандурка, М. І. Бажанов, С. Ф. Денисов, Ю. В. Дубко, В. П. Ємельянов, Ю. М. Кармазін, І. М. Копотун, В. В. Кузнецов, О. В. Кириченко, О. І. Остапенко, М. І. Панов, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк та ін. Проте за останні роки в науці кримінального права України питанням кримінальної відповідальності за організацію масових заворушень увага приділялась недостатньо, особливо за вчинення таких дій шляхом використання службового становища. Вказане, на нашу думку, сприяло недооцінюванню необхідності запобігання та своєчасного припинення масових заворушень в Україні.

Кримінальна відповідальність за вчинення масових заворушень в Україні встановлена у ст. 294 КК України 2001 року, яку законодавець, разом із нормами про відповідальність за групове порушення громадського порядку (ст. 293), заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295) та хуліганство (ст. 296), помістив до Розділу XII «Злочини проти громадського порядку та моральності», залишивши її при цьому в редакції, дуже близькій до змісту ст. 71 КК України 1960 року в редакції Закону від 24 грудня 1994 р.³, яка перебувала у Главі I «Злочини проти держави», що було притаманно КК усіх союзних республік бывшего СРСР.

У диспозиції ч. 1 і 2 ст. 294 КК України встановлено відповідальність за організацію масових заворушень та активну участь у масових заворушеннях, що «супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя»⁴. На відміну від ст. 296, у якій законодавчо закріплено визначення поняття «хуліганство», ст. 294 КК не містить визначення поняття «масові заворушення», але в ній зазначено, що склад злочину організація масових заворушень або активна участь у масових заворушеннях утворюють дії, що супроводжувалися переліченими в ч. 1 ст. 294 КК обставинами (наслідками). При цьому, необхідно звернути увагу на те, що з граматичного тлумачення чинної редакції ч. 1 ст. 294 КК мало б витікати, що склад злочину масові заворушення вимагає наявності усіх вказаних у ній наслідків, тобто якщо вони супроводжувалися: «насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя» і відсутність хоча б однієї із вказаних обставин, мало б виключати склад злочину, бо в диспозиції вони розділяються комою і сприймаються не як альтернативні, а як сукупність обов'язкових. Виняток мав би полягати лише в альтернативі наслідків у виді захоплення будівель або захоплення споруд, а також застосування зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя. З метою усунення вказаного недоліку, початок диспозиції ч. 1 ст. 294 КК України слід було б викласти у наступній редакції: «Організація масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою або погромами чи підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд...». Також, у диспозиції ст. 294 КК або примітці до неї слід було б закріпити визначення поняття «масові заворушення», що дозволить відмежовувати їх від дій, що кваліфікуються як групове порушення громадського порядку (ст. 293 КК) та хуліганство, вчинене групою осіб (ч. 2 ст. 296 КК).

Організація масових заворушень, як діяння, утворює об'єктивну сторону першої форми складу цього злочину. Вказане дозволяє вважати, що саме протидії організації масових заворушень як найбільш суспільно небезпечній формі вказаного злочину законодавець надає найбільшого значення. Активна участь у злочині масові заворушення утворює його другу форму. Відповідно, до кримінальної відповідальності за масові заворушення обов'язково мають притягуватись не тільки безпосередні їх учасники, а й, у першу чергу, їх організатори, у тому числі ті, які не беруть безпосередньої участі в масових заворушеннях, а розробляють плани, здійснюють провокації масових заворушень, забезпечують фінансування або матеріальне забезпечення їх учасників тощо.

У науці кримінального права з питання про те, які дії утворюють об'єктивну сторону злочину організація масових заворушень, не існує єдиної точки зору. Так у коментарі до ст. 294 КК щодо об'єктивної сторони злочину організація масових заворушень В. А. Ломако зазначає, що вона полягає в підбурюванні людей, які стихійно зібралися, до масових виступів, насильства над людьми чи окремою особою, погромів, підпалів, захоплення споруд, насильницького виселення громадян, знищення майна, збройного опору представникам влади, а також провокаційні дії, вчинені з метою викликати відповідні дії натовпу або окремих учасників, а також керівництво діями натовпу чи окремих його груп при вчиненні зазначених у законі дій⁵. «Організація масових заворушень – це об'єднання людей для участі у масових заворушеннях, керівництво натовпом, підбурювання до вчинення дій, які являють собою масові заворушення, провокаційні дії, вчинені з метою викликати відповідну поведінку великих груп людей. Способи організації масових заворушень можуть бути різноманітними (виступ на мітингах, оголошення різноманітних звернень, розробка планів по збурюванню натовпу, розподіл ролей серед окремих учасників масових заворушень тощо)», – зазначає В. О. Навроцький⁶.

Існує точка зору, що масові заворушення – це завжди дії агресивного натовпу, який спровокований організатором⁷. Тобто організація масових заворушень при такому підході зводиться до провокаційних дій, що здійснюються організатором через провокаторів. Термін «організовувати» означає: створювати, засновувати що-небудь, залучаючи до цього інших, спираючись на них; здійснювати певні заходи громадського значення, розробляючи їх підготовку проведення; згуртовувати, об'єднувати кого-небудь з певною метою, зосереджувати, мобілізувати, спрямовувати когось на що-небудь; чітко налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь⁸.

На нашу думку, організацію масових заворушень слід розуміти відповідно до ч. 3 ст. 27 КК України, тобто як дії особи яка: організувала вчинення масових заворушень чи керувала підготовкою до масових заворушень або вчиненням масових заворушень, або з метою вчинення масових заворушень утворила організовану групу чи злочинну організацію, які спричинили масові заворушення, або керувала такою групою чи організацією, або яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності такої групи чи злочинної організації.

Окрім організації масових заворушень та активної участі в них, у слідчій та судовій практиці звертається увага на проблему кримінально-правової оцінки дій осіб, які провокують виникнення масових заворушень, але при цьому не є їх організаторами або активними учасниками. На вчинення дій, що провокують масові заворушення, а також підбурювання до масових заворушень, як різновиди організації масових заворушень, у своїх роботах вказують названі вище автори. Чи обґрунтованою є така точка зору?

У сучасній українській мові «провокація» означає зрадницьку поведінку, підбурювання когось-небудь до таких дій, які здатні потягнути за собою тяжкі для нього наслідки⁹. Слід також відмітити, що провокатор нерідко виступає представником інтересів організатора.

Організатор вчинення злочину – це особа, яка свідомо виконує широкий спектр активних дій, спрямованих на те, щоб було здійснено конкретний злочин. Окрім діянь, передбачених ч. 3 ст. 27 КК, організатор злочину може вчиняти й дії, передбачені ч. 4, 5 і 2 ст. 27 КК, тобто виконувати функції й підбурювача, пособника, а також співвиконавця злочину. Але дії організатора злочину не можуть обмежуватись функціями лише одного із вказаних співучасників злочину, наприклад лише підбурюванням до злочину. Тому ствердження, що організація злочину масові заворушення може полягати в підбурюванні до нього або його провокація, вбачається необґрунтованим. До речі, публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, а також розповсюдження матеріалів такого змісту, відповідальність за які встановлена ст. 295 КК, по-суті є підбурюванням до масових заворушень. Підбурювання до злочину – це свідомі умисні дії спрямовані на виникнення у іншої особи бажання вчинити певний злочин. Провокація ж злочину може бути як свідомою поведінкою, так і діянням, вчиненим з необережності. Наприклад, судовій практиці відомі випадки, коли масові заворушення були спровоковані дорожньо-транспортною пригодою за участю правоохоронців або смертю людини через лікарську помилку чи недбалість медичного персоналу, або насильство представників влади. Тому провокація злочину має розглядатися як різновид підбурювання до злочину, тобто як умисні свідомі дії, спрямовані щодо конкретної людини або певної групи людей з метою виникнення у неї (них) бажання вчинити певні протиправні дії або заподіяти певні суспільно небезпечні наслідки, за які встановлена кримінальна відповідальність.

Дії особи, яка підбурює чи провокує до вчинення злочину іншою особою, у тому числі й масових заворушень, на нашу думку, можуть охоплюватися положенням ч. 4 ст. 27 КК як дії підбурювача, за винятком, коли такі дії передбачені окремою нормою як самостійний склад злочину, наприклад, публічні заклики: до погромів та інших дій (ст. 295 КК); до вчинення терористичного акту (ст. 258-2 КК) та ін. Відсутність чітких практичних та наукових рекомендацій щодо застосування ст. 294 КК є також наслідком її недосконалої редакції та відсутності науково-практичного обґрунтування її застосування. Виходячи з цього, вбачається доцільним проведення поглибленого наукового дослідження таких понять як «масові заворушення», «організація масових заворушень», «активна участь у масових заворушеннях», а також «провокація злочину», закріплення їх визначень у нормах закону про кримінальну відповідальність. Вказане сприятиме встановленню усіх юридично значущих ознак злочину масові заворушення, а також дійсної ролі усіх причетних до вчинення масових заворушень осіб, у тому числі й тих, які своїми діяннями провокують масові заворушення чи будь-які інші злочини, їх відмежуванню від дій організатора, підбурювача та виконавця злочину, а також їх точній юридичній оцінці (кваліфікації) та справедливому вирішенню питання щодо застосування до них заходів кримінально-правового впливу.

Законодавці деяких зарубіжних країн розмежовують роль організатора, провокатора та активного учасника масових заворушень. Так, законодавець Японії в ст. 106 Кримінального Кодексу встановлює, що «керівники безпорядків караються... , особи, які посилювали безпорядки тим, що керували іншими, або очолювали інших людей караються...»¹⁰.

Організатором, зазвичай, є особа, яка має певний вплив, чий соціальний статус є впливовим щодо людей. Це може бути як і звичайний лідер у групі людей, що його підтримують та якого слухаються, але, нерідко, ним виступає керівник підприємства, організації, установи або представник влади, який намагається використовувати своє службове становище всупереч інтересам служби, суспільства, на шкоду іншим особам, або прагне у протиправний спосіб забезпечити своє кар'єрне зростання. Прикладом цього є дії зазначені у вироку Кіровоградського районного суду м. Кіровограда у кримінальній справі № 46614492 від 13.07.2015 р. : «Приблизно 25.01.2014 р. ОСОБА_3, який згідно рішення 27-ї сесії 6-го скликання Запорізької обласної ради від 30.05.2013 р. був обраний головою Запорізької обласної ради, за попередньою змовою з ОСОБА_16, який згідно Указу Президента України № 1012/2011 від 02.11.2011 р. був призначений головою Запорізької обласної державної адміністрації (провадження відносно якого закрито), та іншою особою, відносно якої є окреме кримінальне провадження, керуючись метою і мотивами порушення конституційного права учасників мітингу на мирне зібрання і вільне волевиявлення, яке планувалося на 26.01.2014 р., та його зриву, діючи умисно та узгоджено, як організатори злочину, вжили низку дій із організації масових заворушень, поєднаних з порушенням громадського порядку та супроводженням насильства над громадянами, які повинні були брати

участь у мітингу, або які висловлювали всіляку підтримку учасникам мітингу, допускаючи при цьому заподіяння їм тілесних ушкоджень, побоїв, вчинення погромів, та відшукали і залучили до участі в масових заворушеннях невстановлених слідством осіб чоловічої статі, розподілили ролі серед учасників масових заворушень, та умисно за попередньою змовою організували масові заворушення»¹¹. Вказаний злочин суд кваліфікував за ч. 2 ст. 28 та ч. 1 ст. 294 КК. На нашу думку, таке рішення є не досить точним і повним, бо в ньому судом не були враховані службове становище осіб, що організували масові заворушення, а також тяжкі наслідки у виді багатьох постраждалих серед осіб, що брали участь у мітингу від дій працівників міліції, які застосували проти них фізичний вплив. Тобто без кримінально-правової оцінки залишились дії службових осіб правоохоронних органів, які мають ознаки злочину, передбаченого ст. 364 та КК України, що навряд чи було б у разі передбачення у ст. 294 КК такої кваліфікуючої ознаки як вчинення передбачених дій службовою особою з використанням свого службового становища.

Виходячи із вказаного, вбачається за необхідне ч. 2 ст. 294 КК доповнити такою кваліфікуючою ознакою як «вчинені з використанням свого службового становища». Вказане надасть можливість більш повного охоплення обставин, що характеризують дії з організації масових заворушень і мають значення для їх кваліфікації, а також полегшить кваліфікацію злочину, виключив необхідність додаткової кваліфікації за ст. 364 КК та призначення покарання за сукупністю злочинів у порядку, передбаченому ст. 70 КК.

¹ Конституція України. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://search.ligazakon.ua>

² Статистична інформація – Генеральна прокуратура України за 2013–2015 роки: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua>

³ Відомості Верховної Ради України 1994 р. № 13. – Ст. 68.

⁴ Кримінальний кодекс України // Законодавча база Верховної Ради України / Закон від 05.04.2001 / поточна редакція від 20.10.2015: [Електронний ресурс] – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2341-14

⁵ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с. – С. 802.

⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с. – С. 750.

⁷ Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях: моногр. / Копотун І. М. – К.: ПП «Золоті ворота», 2013. – 472 с. – С. 168.

⁸ Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Вид-во «АКОНІТ», 2008. – Т. 2: К–П. – 928 с. – С. 479.

⁹ Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-е вид., виправ.]. – К.: АКОНІТ, 2008. – Т. 3: П–Я. – 864 с. – С. 21.

¹⁰ Уголовный кодекс Японии. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 77–78.

¹¹ Вирок іменем України від 13.07.2015 Кіровського районного суду м. Кіровограда // офіційний сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень» / № 46614492 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reyestr.court.gov.ua

Резюме

Дячкін М. О. Масові заворушення та кримінальна відповідальність за їх вчинення.

У статті досліджено питання кримінальної відповідальності за масові заворушення за законодавством України в частині об'єкта кримінально-правової охорони, об'єктивної сторони злочину та ознак співучасті у злочині, передбаченого ст. 294 КК України. Основна увага приділена проблемним питанням відмежування масових заворушень від суміжних злочинів, а також удосконаленню норм, якими встановлено відповідальність за їх вчинення.

Ключові слова: масові заворушення, громадський порядок, громадська безпека.

Резюме

Дячкін М. А. Массовые беспорядки и уголовная ответственность за их совершение.

В статье исследованы вопросы уголовной ответственности за массовые беспорядки за законодательством Украины в части объекта уголовно-правовой охраны, объективной стороны преступления и признаков соучастия в преступлении, предусмотренном ст. 294 УК Украины. Основное внимание уделено проблемным вопросам разграничения массовых беспорядков от смежных преступлений, а также усовершенствованию норм, которыми установлена ответственность за их совершение.

Ключевые слова: массовые беспорядки, общественный порядок, общественная безопасность.

Summary

Dyachkin M. Mass unrest and criminal liability for these acts.

The article deals with issues of criminal liability for mass unrest under the legislation of Ukraine concerning the object of criminal legal protection, actus reus and signs of complicity in the crime under art. 294 of the Criminal Code of Ukraine. The main attention is paid to problematic issues of delimitation of mass unrest from related offences, as well as to improving rules that establish the responsibility for these acts.

Key words: mass unrest, public order, public safety.